

„Habent sua fata...”
Somogyi kastélytörténetek és forrásaik
a 18–20. századból

Kiss Norbert Péter

MNL Somogy Vármegyei Levéltára

— főlevéltáros, igazgatóhelyettes

Jelen írás egy már évek óta folyó (s még több évre tervezett) kutatás eddigi eredményeibe nyújt rövid, nem mindenre kiterjedő betekintést. A somogyi kastélyok és kúriák története egyre népszerűbb, elég csak rápillantani az internetes közösségi oldalakra, hírportálokra, a bővülő szakirodalomról nem is beszélve. A kutatás végső célja egy somogyi kastély- és kúriakataszter összeállítása az egyes épületek sorsának bemutatásával. A nyomtatott, szakirodalmi és sajtóforrások mellett nagy hangsúlyt fektetünk az MNL Somogy Vármegyei Levéltárában fellelhető források feltárására, feldolgozására. Az alábbiakban a kutatás során eddig feltárt és felhasznált levéltári forrástípusokat tekintjük át. A bemutatandó kútfők között számos olyan akad (főként a második világháború éveitől kezdődően), amely országos, központi rendeletre született, így minden (vár)megyét érint, s esetlegesen más levéltárakban is fellelhetőek az ottani kastélyokra és kúriákra vonatkozó dokumentumok.

Források a kezdetektől 1919-ig

Mivel a vizsgált épületek nagy többsége az 1945-ös államosítást követően került a (vár)megyei vagy országos közigazgatás látókörébe, így 1945 előttről csak igen csekély számú forrást találhatunk a levéltárban. Az egyes családi és személyi fondokban esetlegesen előkerülhetnek dokumentumok egy-egy épülettel kapcsolatban, azonban ezek nem tervezrajzok vagy képek, fényképek. A szentgáloskéri Svastics-kúria és a birtok 1820-as évekbeli részletes leltárát egy örökösödési ügyvel kapcsolatban találtuk meg a Kacs Kovics család iratai között.¹ Hasonlóan részletekbe menő, 1822-ben kelt leltár került elő az alsóbogátpusztai² Festetics-kastélyról (amelyet a későbbi tulajdonosok után Festetics–Inkey-kastélyként, illetve — megkülönböztetve a Vrancsics–Festetics-, azaz „kiskastélytól” — „nagykastélyként” is emlegetnek) az összeírás-

¹ Lásd: Kacs Kovics-Bánó család iratai.

² Alsóbogátpuszta és Felsőbogátpuszta (gyakran együtt csak Alsóbogátpusztaként említve, megkülönböztetve a Segesd mellett fekvő Felsőbogátpusztától) Edde település külterületi lakott helyei voltak, 1994-től Alsóbogát néven önálló településsé váltak.

sok fondjában.³ A Hunyadyak somogyi birtokainak T. Mérey Klára által könyv formájában⁴ közreadott 1822-es leltára szintén tartalmaz informatív adatokat a família kéthelyi, sáripusztai,⁵ faluszemesi⁶ és szilli⁷ kastélyok, illetve kúriák külsejéről, helyiségeiről és berendezéséről, ahogy a Festeticscek toponári⁸, valamint gyöngyöspusztai⁹ kastélyairól is rendelkezésre áll egy-egy leltár 1818-ból,¹⁰ illetve 1822-ből.¹¹

Bár nem a somogyi levéltárban őrzött iratról van szó, érdemes megemlíteni az 1812-es vármegyeleírást is, amely hat település (mai nevükön Alsóbogát, Lengyeltóti, Szőlősgyörök, Nagyberki, Nágocs és Magyaratád) esetében ír kastélyról, illetve kúriáról.¹²

Az említett családi és személyi hagyatékok mellett a vizsgált épületek korai történetéről illusztratív képet nyújtanak a térképek, valamint a katonai felmérések. Az 1782–1785-ös úgynevezett első katonai felmérés¹³ tekinthető kis túlzással a legkorábbi somogyi „kastélykataszternek”. A felmérés az egyes községekben álló katonai szempontból fontosabb épületek között 26 település esetében említ kastélyt, 33 esetében nemesi udvarházat, nemesi lakot és nemesi házat, öt esetében urasági házat és urasági épületet, nyolc esetében pedig uradalmi házat és uradalmi épületet. Mint a felsorolásból is látható, a fogalmak nem egyértelműek, többször nem lehet tudni, hogy mit értettek az egyes megnevezések alatt. A dokumentumban szereplő épületek beazonosítása sok esetben bizonytalan, például Ádándnál három nagy urasági épület szerepel, ennek viszont ellentmond, hogy a településen a 18–19. században — Kaposi Zoltán adatai¹⁴ alapján — két kastély állt, amelyeket a Tallián, illetve a Csapody család építtetett, az utóbbit az 1830-as években.

A fentebb említett kataszteri térképek, katonai felmérések, valamint a telekjegyzőkönyvek is a kutató segítségére vannak: ezekből, illetve a korábban már szóba hozott birtokleltárból derítettük ki, hogy Szentgáloskéren, illetve a mellette fekvő, mára már elpusztult Diós- és Őrspusztán (más néven Rácőrspusztá) több kastély és kúria is állott (ma Szentgáloskéren csak a Svastics–Kladnigg-kastély, valamint a Svastics-kúria áll, a két pusztá már nem létezik).

A forrástípusok során tovább haladva megemlíthetők a kastélyok és kúriák tervrajzai, építési iratai. A családi fondokban — ahol fellelhetőek lennének ilyen dokumentumok — nem találhatóak tervek. Az 1850-es évektől a vármegyei „Bauamt”, azaz építési hivatal felügyelte az építkezéseket, majd 1872-től az ekkor felállított járási főszolgabírói hivatalok hatáskörébe tartozott az építési engedélyek kiadása, amelyeket az építtetők által benyújtott kérelmek és tervrajzok alapján bíráltak el, illetve állítottak ki. Ennek alapján a 19. század utolsó negyedétől emelt vagy átépített nemesi lakóépületek terveit megtalálhatnánk a főszolgabírói iratok között — amennyiben benyújtották volna őket, illetve amennyiben nem lenne rendkívül hiányos

³ Lásd: Consc. variae, Ö.221.

⁴ Lásd: T. MÉREY 2012.

⁵ Ma Kéthelyhez tartozó külterületi lakott hely.

⁶ 1912-től neve Balatonszemes.

⁷ 1908-tól neve Somogyszil.

⁸ 1970-ben egyesítették Kaposvárral, annak városrésze lett.

⁹ Egykor Ladhoz, majd Kőkúthoz tartozó külterületi lakott hely.

¹⁰ Lásd: Festetics család iratai.

¹¹ Lásd: Consc. variae, Ö.221.

¹² Közli: TÓTH 1988: 41–93.

¹³ Közli: DOBAI 1983.

¹⁴ Lásd: KAPOSI 1997.

1. kép. Az ádándi Csapody-kastély (Kiss Norbert Péter felvétele, 2018)

az iratanyag a második világháború során bekövetkezett pusztulás miatt. Így a mai Somogy területén álló kastélyok közül eredetiben egyedül a Jankovich-Bésánok somogygeszti „fészkének” 1927-ben keletkezett tervrajzait tekinthetjük meg. Ha az eredeti tervrajzok el is pusztultak vagy lappanganak, több épület esetében rendelkezésre állnak későbbi, a 20. század második felében keletkezett felújítási, átalakítási, műemléki felmérési dokumentációk a tervező- és építővállalatok, valamint különböző tanácsi szervek fondjaiban, illetve előbbieik magánkézbe került irattáraiban.

Külön említést érdemel a kastély- és kúriatörténet kapcsán az 1919-es magyarországi tanácsköztársaság időszaka, hiszen ekkor született első ízben rendelet a földbirtokok, s így a vizsgált épületek államosításáról, s megkezdődött azok felmérése, összeírása, foglalkoztak hasznosításukkal. Így ebből az időszakból is — sajnos, szintén igen hiányosan — találunk forrásokat a témával kapcsolatban a közigazgatási iratokban. A kastélyokat elsősorban iskola, óvoda, szanatórium és üdülőhely céljaira kívánták felhasználni.¹⁵ 1919. április 1-jén rendeletet hoztak a kastélyokban lévő könyvtárak és műkincsek lefoglalásáról és leltározásáról.¹⁶ Április 19-én jelentést kértek a járási szervektől a kastélyok lefoglalásával kapcsolatban, ezek közül a Kaposvári és Csurgói járást érintő dokumentum maradt fenn, az előbbi tizenegy, az utóbbi nyolc épület sorsáról tájékoztat.¹⁷ A jelentések közül némely igen informatív, s az épületek lefoglalására, leltározására kiküldöttek hozzá nem értéséről tanúskodik. Így például a bárdi-

¹⁵ KELEMEN 1970: 38.

¹⁶ KELEMEN 1970: 19.

¹⁷ Kvári fszb. 2423/1919, valamint Csurgói fszb. 2029/1919.

2. kép. Az öreglaki Jankovich-kastély (Forrás: MNL SVL XV. 34)

bükki (ma Bárdudvarnok része) Goszthony-kastély kapcsán feltették a kérdést a felettes hatóságnak, hogy „...a helybeli szervezett munkásság bútór szükséglete kielégíthető-e ezen rendelkezésre álló bútorból...”¹⁸ Kadarkút munkástanácsa a rendeletre hivatkozva visszakérdezett, hogy hány szobától tekinthető kastélynak egy épület.¹⁹ A németladi Hoyos-kastély esetében az alábbiak szerepelnek a jelentésben: „...benn lakik a volt tulajdonos mint a németladi termelőszövetkezet intézője, oda fog költözködni a nyugalomba vonuló tisztartó, kinek lakását a csendőrség szándékozik elfoglalni és a kastélyban laknak a vörös karhatalmi parancsnok és katonák. A kastélyban van 1000 kötetből álló könyvtár és 8-10 darab művészeti beccsel bíró kép. Óvodának felhasználható.”²⁰

Május 14-én iskolák építéséről és karbantartásáról adtak ki rendeletet, amely kitért arra is, hogy ahol indokolt, kastélyokat foglaljanak le oktatási célokra.²¹ Többek között Erdősokonya,²² Tarany, Kadarkút, Iharosberény, Iharos, Inke, Berzence, Beleg, Balatonboglár, Németlad,²³ Somogygeszti és Toponár községek esetében rendelkezünk adattal arról, hogy a kastélyokat iskolaként szerették volna hasznosítani. A toponári kastélyt, amelyben múkincseket nem találtak, ellenben jelentős könyvtárat igen — a „kaposvári tüdővész szanatórium” foglalta le erdei iskola céljára tüdőbeteg gyermekek számára.²⁴ Az említett könyveket a kaposvári megyei

¹⁸ Kvári fszb. 2423/1919.

¹⁹ Kvári fszb. 2423/1919.

²⁰ Kvári fszb. 2423/1919.

²¹ KELEMEN 1970: 44.

²² 1908-ig neve Csokonya volt. 1941-ben egyesült Somogyvisontával, így jött létre Csokonyavisonta.

²³ 1950-ben Németlad és Magyarlad Németlad néven egyesültek, 1951-től a település neve Lad.

²⁴ Kvári fszb. 2423/1919, valamint KELEMEN 1970: 47.

3. kép. A mosdósi Pallavicini-kastély (Forrás: MNL SVL XV. 35)

könyvtárba szállították, ahol külön alkalmaztak egy díjnokot a kötetek leltározására.²⁵ A gyűjtemény későbbi sorsáról nem rendelkezünk információkkal.

A Somogyszobhoz tartozó Kaszópusztán²⁶ álló Hohenlohe-vadászkastélyt proletár gyermekek üdültetésére kívánták felhasználni,²⁷ az öreglaki Jankovich-kastélyban először a csóti fogolytábor tartalékkórházában elhelyezett tüdőbeteg hadirokkantak kórházát szándékoztak berendezni, végül ötven proletárgyermek számára gyermeküdülőnek foglalták le azzal, hogy a volt tulajdonos 6–8 szobát megtarthatott.²⁸ A mosdósi Pallavicini-kastélyban képzőművészeti szabadiskolát terveztek alapítani Rippl-Rónai József, Bornemissza Géza és Vedres Márk vezetésével.²⁹ A fiatal művészek (akik témákat gyűjtve Mosdósról járták volna be a vármegyét) első csoportja július közepén meg is érkezett, ellátásukat a kaposvári munkástanács vállalta.

A piaristák mernyei jószágkormányzósági kastélya és a somogyszili Hunyady-kastély az Igali járás kórházának elhelyezéséért „versengtek”.³⁰ Az előbbiben kórházat, az utóbbiban tüdőbetegek részére üdülőt szándékoztak berendezni. A kérés indokául egyrészt azt hozták fel, hogy „a járás területén a tuberkulózis nagy mértékben van elterjedve s igen sok áldozata van, a Somogymegyei közkórház túlszűfolttsága miatt a betegek felvételére képtelen, de az élelmezési viszonyok is a vidéken sokkal jobbak és kedvezőbbek”, másrészt pedig azt, hogy „a leszereléssel kapcsolatban a nemi betegség is nagyon elterjedt”. A mernyei kastélyban azonban idő-

²⁵ KELEMEN 1970: 76.

²⁶ Kaszópusztá 1994-ben Kaszó néven önálló községgé alakult.

²⁷ Főispáni általános. 1919. évi iktatókönyv 73-1748/1919. sz. bejegyzése, valamint KELEMEN 1970: 48.

²⁸ Főispáni általános. 27-2287/1919. és 72-3337/1919, valamint KELEMEN 1970: 47, 48.

²⁹ KELEMEN 1970: 74.

³⁰ Igali fszb. 2050/1919. A bekezdés idézetei innen vannak.

közben elhelyezték a járás gazdasági felügyelőségét, s „már az összes gazdaságból a telefonok oda lettek bevezetve”, így más megoldást kellett találni. Felmerült, hogy Somogyszilban lesz a kórház, s a somodori (ma már nem álló) kastélyban az üdülő. Végül Somodor lekerült a napi-rendről, a somogyszili üdülő berendezését a szükséges felszerelések és eszközök hiánya miatt elnapolták, s továbbra is fenntartották, hogy a kórház céljaira a menyei kastély lenne a legalkalmasabb, hiszen a „szükséges felszerelési eszközök a felterjesztett leltár szerint [a leltár nincs az aktában] részben megvannak, részben pedig még társadalmi s egyéb úton beszerezhetők lennének”. A tanácskormány bukása és az azt követő események azonban elsöpörték a terveket, az Igali járás 1950-ben történt megszüntetéséig sem kapott kórházat.

*Államosítástól államosításig:
források a magyarországi tanácsköztársaság bukásától
a tanácsrendszer kezdetéig*

A magyarországi tanácsköztársaság bukása után az eredeti tulajdonosok visszakapták kastélyaikat. A 133 nap eseményei által az épületekben, azok berendezéseiben okozott károkról nem rendelkezünk adatokkal. Egy csak másolatban fellelhető dokumentumban annyit olvashatunk, hogy gróf Jankovich-Bésán Endre öreglaki kastélyának egyes bútorait Lengyeltóti szállításra szállították, s az ott alapított munkásotthon helyiségeit rendezték be velük.³¹

Az 1930-as években a vármegye kórházi célokra megvásárolta a mosdósi Pallavicini-, valamint a lengyeltóti Zichy-kastélyt, s ennek folytán a vármegyei közigazgatási szervek irattárában ezen épületekre vonatkozóan található dokumentumokat. Megjegyezzük, hogy egy harmadik somogyi épület, a nagyberki Vigyázó-kastély is már 1945 előtt megszűnt magántulajdon lenni: az 1928-ban elhunyt gróf Vigyázó Ferenc végrendeletében a Magyar Tudományos Akadémiára hagyta azt minden ingóságával együtt.

A második világháború alatt a kastélyokban sok esetben hadikórházakat rendeztek be vagy katonák, illetve menekültek elszállásolására használták őket, ily módon a katonai vagy a közigazgatás látóterébe kerültek.

Alispáni utasításra 1944 májusában a csurgói főszolgabíró az április 8-án bejelentett hét vagy több szobával rendelkező kastélyokról küldött információkat hivatali főnökének.³² Az áprilisi jelentésnek, valamint az azt előíró rendelkezésnek nem találtuk nyomát. A májusi szerint a Csurgói járás területén 12 ilyen épület állt, közülük kilencet neveztek kastélynak. Az alábbi táblázatot a főszolgabírói kimutatás alapján állítottuk össze.

³¹ Andrásy-gyűjtemény. A Lengyeltóti járás főszolgabírójának 1919. szeptember 26-i jelentése a magyarországi tanácsköztársaság alatti eseményekről.

³² Csurgói fszb. 2254/1944.

4. kép. A lengyeltóti Zichy-kastély (Kiss Norbert Péter felvétele, 2019)

Település	Épület	Szobák száma
Csurgó	volt Gáspár-féle lakás	7
Berzence	herceg Festetics nagykastélya	28
Berzence	herceg Festetics kiskastélya	17
Somogyudvarhely	Mándy-féle lakás	7
Zákány	gróf Zichy Ödön kastélya	17
Somogyzentmiklós ³³	Bárczay-féle kastély	12
Iharosberény	báró Inkey József kastélya	33
Iharos	báró Inkey István kiskastélya	24
Iharos	báró Inkey István nagykastélya	
Inke	gróf Bethlen István lakása	9
Inke	báró Rohonczy Imre kastélya	16
Surd ³⁴	gróf Zichy Aladár kastélya	10

A kastélytörténet következő, évtizedekre meghatározó momentuma az 1945. évi VI. törvény-cikk (és két végrehajtási rendelete, a 600/1945. M. E., illetve a 2400/1945. FM. sz. rendeletek), amely a kastélyok építésének és fenntartásának alapját, a nagybirtokot számolta fel, s ezzel évtizedekre megpecsételte ezen épületek sorsát. Az ily módon állami tulajdonba vett épületek felhasználhatók voltak a gazdasági viszonyoknak, termelési és értékesítési helyzetnek megfelelő építmények (gabonatárház, gyümölcsösomagoló), a munkásság és a gazdatársadalom társu-

³³ 1948-ban Zala megyéhez csatolt település, 1950-től a Miklósfa, 1981-ben egyesítették Nagykanizsával.

³⁴ 1950-ben Zala megyéhez csatolt település.

lásait szolgáló épületek (szakszervezeti ház, gazdakör, szövetkezeti ház), közegészségügyi és állategészségügyi intézmények és berendezések (kórház, orvosi lakás), közigazgatást szolgáló építmények (község-háza, tűzoltószertár, jegyzői lak), valamint egyházi és közoktatási építmények (iskola, paplak, tanítói lak) céljaira.

Az államosítástól kezdve a kastélyok és kúriák egyrészt közigazgatási vagy állami-szakigazgatási (tanácsi vagy minisztériumi), másrészt gazdasági szerv (állami gazdasági, tévesz, vállalat) kezelésébe kerültek, így azok irataiban találhatóak források róluk, valamint a sajtó, a megyei napilapok is szolgálhatnak információkkal ezen épületekről.

1945 márciusában újra megkezdte munkáját a Műemlékek Országos Bizottsága (MOB), amely fő feladatának a műemlékek megóvását tartotta.³⁵ Ennek érdekében országos szintű adatgyűjtést szorgalmazott, melynek fóruma az Építésügyi Kormánybizottság keretében létrehozott, a művészeti értékekben bekövetkezett háborús károk megállapítására megalakított munkabizottság volt. A Fővárosi Közmunkák Tanácsának egyik tisztviselője, az építés és művészettörténész Pogány Frigyes 1946. február 9-én levelet intézett a MOB-hoz, melynek mellékleteként megküldte az országos kárjelentést (e melléklet nem maradt fenn). A műemlékekben esett károk adatfelvételének következő fontos lépése a Belügyminisztériumnak a vidéki kastélyok és kúriák további pusztulásának megakadályozása tárgyában kelt rendelete volt, melyben felhívta az ország valamennyi törvényhatóságának figyelmét arra, hogy közérdek az említett épületek külső és belső állagmegóvása, hiszen ezek „pótolhatatlan kultúrértékeit képviselik a magyar közösségnek”.³⁶ Ennek érdekében a belügyminiszter intézkedést, illetve jelentést kért, hogy a háborús események folytán pusztulásnak indult kastélyok és kúriák állapotának megóvása érdekében a törvényhatóságok — a tulajdonosaikkal együttműködve — mérjék fel azokat, s jelezzék a MOB-nak, ha az épületeket károk érték, illetve ha a tulajdonosok átalakításokat terveznek. „A Műemlékek Országos Bizottsága ily módon kívánja biztosítani a földdel együtt birtokba jutott ingó és ingatlan műemlékek megbecsülését, valamint azt, hogy az esetleges új tulajdonosok ezeket az értékeket szellemileg, művészileg és művelődésileg magukévá tegyék és ezeknek nemcsak birtoklói, hanem értékelői, védelmezői is legyenek” — áll a rendeletben.³⁷ Mindössze 76 jelentés érkezett a MOB-hoz 1946 júniusától kezdve.

Somogy vármegyére vonatkozóan — bár az alispáni iktatókarton tanúsága szerint mind-egyik járási főszolgabíró megküldte azt — csak az Igal, a Kaposvári és a Nagyatádi járásnak a jelentései maradtak fenn,³⁸ amelyekben mindösszesen 18 kastély, illetve kúria szerepel (az iganliban a büssüi és a szabadi, a kaposváriban a somogysárdi, a kadarkúti, a hencsei, a csombárdi, a bodrogi, a hetesi, a kaposújlak-szarkavári, a batéi, a mernyei, a somogygeszti és a nagyberki, a nagyatádban pedig a miki, a bolhási, a belegi, a szabási és a felsősegesdi épület említettik). Több jelentésben annyi szerepel, hogy épületben kár nem esett (ezt írta például a felsőmocsoládi és a batéi körjegyző is a felsőmocsoládi Kacsokovics-Bánó-, illetve a mosdósi Pallavicini-kastélyról), illetve elhagyott, gazdátlan kastély a területen nincs. Ezzel szemben jóval több információt tartalmazó jelentések is születtek, így a felsősegesdi Széchényi-kastélyról megtudjuk, hogy az épület „52 szobájának berendezése, könyvtára stb. a rendkívüli viszonyok következté-

³⁵ A bekezdéshez lásd: BARDOLY 2015.

³⁶ Kvári fszb. 1953/1946.

³⁷ Kvári fszb. 1953/1946.

³⁸ Igal, fszb. 1779/1946, Kvári fszb. 1953/1946, valamint Natádi fszb. 1708/1946.

5. kép. A zákányi Zichy-kastély (Kiss Norbert Péter felvétele, 2018)

ben teljesen megsemmisült. (Részben a német katonák elhurcolták, más részét pedig a bulgár és orosz katonák, akik több mint egy évig a kastélyban laktak — teljesen tönkretették, illetve megsemmisítették.) Ugyancsak a kastély ablakainak és ajtóinak egy részét az orosz katonák leszedték és megsemmisítették, pl. eltűzelték stb. A kastély parkjából különböző fajú díszfákat kivagdaltak. A kastélyt ért károkat felbecsülni, s azt összességében kimutatni nem lehet, mert még a leltározást sem tudta a községi földigénylő bizottság elvégezni, mivel a kastélyt az orosz katonaság állandóan lefoglalva tartotta, s oda civil egyén nem mehetett be. Az orosz hadsereg katonáinak községünkben 1946. május 25-én való kivonulása után a község előljárósága a kastélyt lezárta és a kastély körül lévő kisebb épületben lakó egyéneket a kastély őrzésével megbízta... A kastély tulajdonjoga ez ideig még megállapítást nem nyert, így a helyreállítását kérni nem lehet.”³⁹

Hasonlóan siralmas kép tárul elénk a szabási Tallián-kastélyról is a körjegyzői jelentés alapján: „...az épület berendezése a háború folytán teljesen, az utolsó darabig megsemmisült, de maga az épület is olyan súlyos rongálódást szenvedett, hogy Somogyvármegye Földhivatala határozatilag lebontásra ítélte, illetve lebontását rendelte el.”⁴⁰

Az államosított kastélyok és kúriák egy része egészségügyi vagy szociális célokat szolgált. A Népjóléti Minisztérium 1948-ban „a földbirtokreformmal kapcsolatban megváltás alá került kastélyok igénybevétele, illetőleg felhasználásának ellenőrzése céljából” kért jelentést

³⁹ Natádi fszb. 1708/1946.

⁴⁰ Natádi fszb. 1708/1946.

a vármegyei törvényhatóságoktól a kastélyok sorsáról, valamint pontos állapotáról. Rákérdezt a tulajdonos nevére, az épület szobáinak számára, a melléképületek, valamint ezek helyiségeinek számára, a park nagyságára, az ingatlan és a park állapotára, őrzésének módjára, a juttatás tényére, a lehetséges felhasználás módjára (alkalmas-e munkásüdülőknek), a víz- és a villanyhálózat kiépítettségére, a megközelíthetőségre, a környékbeli fürdési lehetőségekre, a lakhatóvá tétel körülbelüli költségeire.

Somogy vármegye esetében a Csurgói és az Igali járás jelentései lelhetőek fel, valamint a Kaposvári járás jelentésének töredéke, mely a toponári Festetics-kastélyra vonatkozik.⁴¹ A csurgói jelentés Zákány, Surd, Somogybükkösd, Iharosberény, Iharos és Inke, az igali pedig Szabadi-Kisgátpuszta, Andocs-Németsűrűpuszta, Somogyacsa-Gerézdpuszta, Felsőmocsolád és Büssü kastély, illetve kúriája esetében szolgál adatokkal. Példaként, mintaként álljon itt a zákányi Zichy-kastélyról a körjegyző által összeállított jelentés szövege.

„A kastély volt tulajdonosának neve: Zichy Ödön

A kastély szobáinak száma: a kastélyban 16. Külön álló kulcsárlakban: 4.

A kastély melléképületeinek száma: 1.

A kastély melléképületeihez tartozó helyiségek száma: 6.

A kastély parkjának nagysága: Az egész kastély területe 5 kat. hold. Túlnyomó részben gyümölcsös. A parkban lévő fenyőfák elszáradtak.

Milyen állapotban van az épület? Jó használható állapotban van.

Milyen állapotban van a park? A fenyőfák elszáradtak, a park túlnyomó részben gyümölcsösből áll.

Az ingatlan őrzéséről ki gondoskodik? A volt tulajdonos, mivel az igénybevételt kimondó határozat ellen fellebbezéssel élt és a fellebbezés felett döntés még nem történt. A volt tulajdonos az emeleti részt használja. A földszintet a község mint akinek a kastély közérdekű közhivatalok elhelyezése céljából juttatva lett, a volt r. kat., jelenleg állami iskola céljára engedte át, mert a németek a r. kat. iskolát felrobbantották.

Az ingatlant juttatták-e? Ha igen a juttatás milyen hatóságnak, milyen rendelkezése alapján történt és használja-e valaki az ingatlant? A juttatást Somogyvármegye Földbirtokrendező Tanácsa 7255/1945. sz. véghatározattal mondta ki. A használatra vonatkozólag lásd az előbbi pontban adott választ.

Alkalmas volna-e az ingatlan munkásüdülő céljára? Iskola és községi hivatalok céljára van szükség a kastélyra.

Ha nem, milyen célra leendő felhasználása volna célszerű? Községi közhivatalok céljára.

Ivási, tisztasági és mosási célokra biztosítható-e elegendő vízmennyiség és hogyan? Motoros erővel felszerelt szívó-nyomó kúttal rendelkezik.

Van-e a szabadban fürdési lehetőség? Nincs.

Van-e villanyvilágítás? Nincs.

Miképpen közelíthető meg az ingatlan? Főközlekedési út mentén autóval és kocsival.

Hozzávetőleges becslés szerint milyen összegbe kerülne a kastélynak lakhatóvá tétele? Lakható.

| ⁴¹ Csurgói fszb. 3098/1948, Igali fszb. 2679/1948. és Kvári fszb. 3361/1948.

A felhasználásra nézve milyen javaslatot kíván tenni? Mindaddig, amíg a felrobbantott iskola újjáépítése meg nem történik, itt nyer elhelyezést az áll. iskola és tanítók lakása, valamint a körjegyzőségi hivatalos helyiségek is idekerülnek, amikor a fellebbezés elbírálása eredményeként a község az egész kastély épületet birtokba veheti.”⁴²

Mint az idézett forrásból kiviláglik, a rendelet fő célja az volt, hogy a munkásüdülőnek felhasználható kastélyokról nyerjenek képet. Ha munkásüdülő nem is lett egyik somogyi épületből sem, egészségügyi vagy szociális intézményt a későbbiekben több kastélyban is berendeztek.

Az 1945-ös államosítást követően sok kastélyban és kúriában számos helyen a községek elemi, majd általános iskolát rendeztek be, több esetben többé-kevésbé átalakítva azokat.

Somogyvármegye és Kaposvár Törvényhatósági Jogú Város tanfelügyelőjének utasítására 1949-ben a vármegye iskoláinak jelentést kellett készíteniük, amely kitért arra, hogy az adott községben van-e kastélyépület, ha van, azt milyen célra juttatták, ha még nem juttatták senkinek, akkor alkalmas-e iskola vagy tanítói lakás céljaira, milyen állapotban van, s vázlatrajzot is szükségeltetett mellékelni.⁴³ Az akta igen hiányos, mindössze 120 iskola jelentését tartalmazza (köztük az egykori Szigetvári járás területén fekvő települések tanodái is szerepelnek), amelyek közel 90 kastélyról és kúriáról, illetve kastélynak nevezett épületről, valamint néhány tucat intézői, gazdatiszti lakról szólnak. Az iratcsomóból kiderül, hogy 1949-ben már részben vagy egészben iskolai célokat szolgált többek között a Balatonszemesen, Babócsán, Somogyárd-Sörnyepusztán, Kastélyosdombón, Hetesen, Szabáson, Zákányban, Toponáron álló kastély, illetve kúria. Az iratokból az is kiolvasható, hogy több helyen élénk vita alakult ki egy-egy ingatlan használatáról, juttatásáról, sok épületet alkalmatlannak találtak oktatási célokra, s a háborús károokra is fényt vetnek a jelentések. Hogy összehasonlítást tehesünk, illetve az a információk kontrollálhatóságára is példát hozzunk, az alábbiakban a zákányi iskola vezetője által írottakból idézünk az ottani Zichy-kastély vonatkozásában.

„A volt iskolánkat a visszavonuló németek felrobbantották 1945. április 1-jén. A kastély volt tulajdonosa, gr. Zichy Ödön a földszintet azonnal felajánlotta az iskola és tanítói lakás céljaira, amit el is fogadtunk. A földosztó bizottság a kastélyt a községnek juttatta. A volt tulajdonosnak pedig a kastéllyal szemben, az utca másik oldalán egy kis földszintes épületet hagyott meg. A jegyzőségnek ez az épület jobban megfelelt s úgy határoztak, hogy a grófi családot meghagyják az emeleten s cserébe ők a másik épületbe mennek. Így volt ez a tél végéig. Akkor rendőrséget kapott Zákány, amely a jegyzőség épületét vette igénybe. A jegyzőség beköltözött a kastély emeletére. Az 5 tagból álló grófi család összébb húzódott. A vezető jegyzőnek is kellett lakás, tehát beköltözött a volt intézői lakásba. De ott is volt lakó, azt beköltöztették a kastélyba. Onnan a tanítónak ki kellett menni. Így folytathatnám tovább, több család lett kimozdítva. A vezető jegyző fiatal felesége az izgalmakba belehalt. (Igaz, hogy már hosszabb idő óta szívbeteg volt.) A kastély állapota kifogástalan.”⁴⁴

⁴² Csurgói fszb. 3098/1948.

⁴³ Tanfelügyelőség 2720/1949.

⁴⁴ Tanfelügyelőség 2720/1949.

A kastély későbbi sorsáról érdemes megemlíteni, hogy évtizedekig a település általános iskolája működött benne, jelenleg azonban üresen, kihasználatlanul áll.

Érdemes bemutatni a fentebb már említett öreglaki Jankovich-kastélyra vonatkozó iskolaigazgatói jelentést is, amely kiváló példa a korabeli zavaros, bizonytalan viszonyokra.

„Én a Tanfelügyelőség felhívására, melyet az akkori iskolaigazgató, a rk. pap csak hétszeri sürgetésre adott át nekem, már 1946-ban igényeltem, de az akkori egyházközségi és politikai képviselő-testület ellene voltak. (»Mert hátha visszajön a gróf úr!«) Vázlatrajzot már akkor beadtam.

Így történt, hogy nem általános iskola lett belőle és egy vajúdo intézmény bírja, aminek létszáma akkora, hogy csak hazugsággal üti meg a mértéket. Létszámot is csak úgy tudtak biztosítani, hogy a vezetőség vidékre járt ki növendékeket gyűjteni, élükön a község jegyzőjével, aki még egy kis erőszakot is belevitt, nehogy községe szégyenbe kerüljön, növendék nélkül maradjon.

Így szorult háttérbe 220 öreglaki iskolás érdeke községtekintélyi szempontból. A 3. pontra jelentem, ha ott ált. iskolát és tanítói lakásokat szerveznének, a népi szervek ahhoz állnának. Nem nagy rokonszenvvel vannak a gazd[asági]. isk[olá].-hoz sikkasztás és a régi kastélyi életet megvalósítani akaró jelenségek miatt.

Az épület állapota kielégítő. Tudnánk használni.”⁴⁵

A kastély falai között később leányotthont, majd diákotthont és konyhát rendeztek be, jelenleg üres.

A tanácsrendszertől az 1990-es rendszerváltoztatásig: források 1950 és 1990 között

A kastély- és kúriatörténetek kutatói számára a tanácskorszak időszakára nézvést a levéltári kútfők mellett információdús forrást jelentenek a korabeli megyei napilapok (Somogy esetében a *Somogyi Néplap*) cikkei, s sok esetben az *oral history*, valamint az épületeket jelenleg birtokló, használó szervezetek, intézmények, magánszemélyek gyűjtései is segítséget nyújthatnak. Az alábbiakban a téma szempontjából releváns, eddig feltárt tanácsi iratokból mutatunk be ízelítőt.

1950-ben a tanácsok felállításával új időszak kezdődött hazánk közigazgatásának történetében, s ezt rányomta bélyegét a kastélyok és kúriák sorsára is. Kitűnően példázzák a megváltozott viszonyokat az alábbi, a *Somogyi Néplap* egy 1951. évi számából vett, programadónak is beillő sorok:

„Nágocsi Szabadság Termelőszövetkezet. Ez áll egy díszkapunak beillő hatalmas táblán a Zichy grófék egykori kastélyának parkfelőli bejáratánál. Már az első pillantás az udvarra, a nagy vörös csillag a homlokzaton elárulja, hogy ebben a kastélyban megváltozott az élet.

| ⁴⁵ Tanfelügyelőség 2720/1949.

Nem a grófok és a bárók dőzsölését, hanem az egyszerű, szorgos emberek mindennapi munkájának gyümölcsét, eredményét lehet látni.⁴⁶

S hogy egy konkrét példát is hozunk: 1950-ben Mernye község „népi demokratikus szervei” kérelmezték, hogy a községben álló egykori piarista jószágkormányzói kastélyt juttassák a számukra. Az iratban szerepelnek az alábbi, szintén korjellemző sorok:

„A kastély cca. 26 szobás, a község központjában fekszik, a község kulturális fejlődését igen hatékonyan elősegítené... Ezzel az intézkedéssel [tudniillik a kastély átadásával] Somogy vármegye egyik kultúrában és fejlődésben elmaradt községének adnák meg a lehetőséget a korlátlan fejlődésre és a régi Somogy egy, a feudális világból visszamaradt sebet orvosolnák, ha a fejlődés szervezeteit ott helyeznék el, ahol eddig a tudatos ködösítésnek, elnyomásnak fellegvára volt; a piarista rendházban.”⁴⁷

A kastélyban később évtizedeken át az általános iskola működött, jelenleg üresen áll. A Közoktatásügyi Minisztérium 1951 júliusában az iskolahálózat fejlesztése céljából felmérést készített a tulajdonában lévő kastélyokról.⁴⁸ Somogy megye esetében nyolc épületről kértek információkat: a kastélyosdombói Erdődy-, a berzencei Festetics-, az iharosberényi Inkey-, a nagyberki Vigyázó-, a toponári Festetics-, a somogyvári Széchényi-, a somogyzsitfa-szőcsénypusztai Véssey-, valamint a kötcsei Sárközy-kastélyról, illetve kúriáról. A minisztérium a következő szempontokat határozta meg a jelentések elkészítéséhez:

1. Ki használja (iskola, tszcs, lakás stb.) és milyen mértékben?
2. Szobák száma, nagysága.
3. Hogy van kihasználva, van-e üres helyisége?
4. Milyen mellékhelyisége van (fürdőszoba, vécé stb.)?
5. Milyen állapotban van (renoválás szükséges-e, ha igen, kb. milyen összeget igényel)?
6. Van-e valamilyen célja a tanácsnak a kastéllyal?
7. Javaslatot tudnak-e tenni, hogy mire lehetne felhasználni?

A felterjesztett adatok szerint a szőcsénypusztai kastélyt nem a Közoktatásügyi Minisztériumnak juttatták, a berzencei épületet pedig 1950-ben át kellett adni az Államvédelmi Hatóságnak. A többi felsorolt egykori nemesi épület kapcsán az őket használó iskolák szolgáltatták a kért adatokat. Kötcse, Somogyvár, Toponár és Kastélyosdombó esetében az ott álló épületeket teljes egészében az iskola használta (még ha voltak is üres helyiségek), míg Iharosberényben a tanoda az erdőigazgatósággal osztozott az épületen, Nagyberki pedig ékes példa arra, hogy egy hatalmas kastélyépületet nem tudott egymaga kihasználni az iskola, így helyiséget kapott benne a helyi úttörőszervezet és a Dolgozó Ifjúság Szövetsége (DISZ) alapszervezete is. Volt benne továbbá altiszti lakás, gabonaraktár, konyha és éléskamra, de üres szobákkal is bírt.

⁴⁶ GÁBORHELYI 1951: 2.

⁴⁷ SMT Műv. O. 1223-13/M/1951.

⁴⁸ SMT Műv. O. 1021-5/1951.

6. kép. Az ihárosberényi Inkey-kastély (Forrás: MNL SVL XV. 35)

A fentebbi bekezdésben említett, az iskola és az erdőigazgatóság közös használatában állott ihárosberényi kastély esete eklatáns példa a „békétlen egymás mellett élésre”, a nem egymás mellé való intézmények elhelyezésére. 1952-ben a tanoda igazgatója panasszal fordult a megyei tanács oktatási szakigazgatási szerve felé, amelyben siralmas képet festett az előállt helyzetről.

„Lassan azt vettük észre, hogy mindig több és több helyiségbe beköltözik [az Erdőigazgatóság] és az összes mellékhelyiségeket elfoglalta. Az iskola számára fenntartott melléképület (faház) egyik helyiségét az iskola igazgatójának tudta nélkül elfalazta raktárnak. Megtiltotta, hogy az iskola által létesített kútból vizet hordhassanak az itt lakó nevelők.

Egyik órától a másikra megtiltotta az ő üzemi konyhájukon étkező nevelők étkezését. Így az egyik kartársnőnk 3 hétig koszt nélkül maradt.

A padlás egy részét is használják s ezzel a tanítást állandóan zavarják, amikor tanítási idő alatt járnak a padláson. Az udvaron való labdarúgással már több ablakot betörték s azt a mai napig sem csináltatták meg.

Egészségügyi szempontból sem helyes, hogy az iskolától 100-200 m-re istállók legyenek és hatalmas trágyadombok.”⁴⁹

A borzalmas helyzet 1954-ben oldódott meg, amikor az iskola megkapta a teljes kastélyt, s mind a mai napig használja azt.

⁴⁹ SMT Műv. O. 201-46/1953.

1954-ben az Oktatásügyi Minisztérium felszólította a megyei tanácsok oktatási osztályait, hogy készítsenek részletes kimutatást a közigazgatási területükön álló, s a minisztérium tulajdonában lévő kastélyépületekről. Somogy vonatkozásában 37 épületről (egy részük nem kastély, illetve kúria) ad hírt a forrás, amely a használat céljára, az állapotra, valamint a további tervekre tér ki.⁵⁰ A kimutatásban szereplő épületek közül több már 1946 óta iskolaként szolgált, de akad olyan is, amely egy későbbi esztendőben kapott oktatási célokat. Arra is találunk példát, hogy nem kizárólag a tanoda használt egy teljes épületet, hanem megosztva kapta meg valamely más szervvel (pl. a helyi MDP-szervezet, földműves-szövetkezet, vállalat), avagy az iskola mellett abban helyezték el a nevelői lakást, a kultúrotthont, egyes helyiségeit raktárnak használták. Az épületek állapota széles skálán mozog: a jótól a felújítandón-javítandón át a romosig. A további tervek között a legtöbb esetben — ahol szükségesnek mutatkozik, ott a felújítás, tatarozás után — az oktatási funkció megőrzése, esetleges kibővítése szerepel. Kirívó példa a rossz állapotúként megjelölt balatonkeresztúri Festetics-kastély esete, amelyet a földműves-szövetkezet, a Betonútépítő Vállalat és az iskola közösen használt, s a lebontását javasolták, hogy az így nyert építőanyagból felépülhessen az új iskolaépület. 1954-ben a Somogyi Néplap tudósított arról, hogy az épületet műemlékké nyilvánították. „Érdekes, ez eddig nem jutott eszükbe. Az iskolával pedig maradt minden a régiben. Pedig szüksége van rá a községnek. A balatonkeresztúriak végre tiszta képet akarnak látni. A Megyei Építési és Oktatási Osztálytól várják a választ: megkapják-e a keresztúri gyerekek a kastélyt iskolának, vagy pedig kihasználatlanul, műemlékként marad meg az utókor számára?!” — fakadt ki a cikkíró.⁵¹ A kastély végül megmenekült: nem bontották le, de iskola sem lett belőle, felújítás után az 1960-as évek közepén turistaszállót rendeztek be a falai között, s idegenforgalmi funkcióját a mai napig őrzi.

A kastélyiskolák az évtizedek előrehaladtával elavultak, nem feleltek meg a korszerűsödő oktatás kívánalmainak, így az 1970-es évektől több kastélyépület megürült, amikor az adott település új iskolát kapott. Ezt két, egymással össze nem vethető, de a tendenciát ékesen példázó számadattal támaszthatjuk alá: 1969-ben 29 kastélyiskolát számláltak össze a megyében, 1988-ban mindösszesen 7 műemléki kastély- vagy kúriaépületben működött tanoda. Megemlítendő, hogy teljesen nem „koptak ki” a kastélyiskolák, többek között Hetes, Somogyvár, Balatonszemes, Iharosberény, Osztopán kastélyaiban a mai napig oktatási-nevelési intézmény működik.

1959-ben készült a megyei tanács építési osztályán egy, az egész megyére kiterjedő kimutatás, amely tartalmazza a kastélyok és kúriák üzemeltetőjének, illetve kezelőjének nevét, a betöltött funkciót, az alapterületet, a szintek és a szobák számát, az épület állapotát, a lehetséges felhasználási módot, valamint a műemléki védettségre vonatkozó információt.⁵² A dokumentum összesen 112 épületről ad hírt. Az üzemeltetők és a kezelők (néhány esetben a kettő eltért egymástól) között szerepel többek között minisztérium, tanács, vállalat, tévesz, állami gazdaság. A funkciók is megoszlást mutatnak, s gyakran vegyesen fordulnak elő: iskola, kórház, szociális otthon, iroda, raktár a leggyakoribbak, de előfordul múzeum, kultúrház, munkásszállás is. Az iharosi, a patosfai, a barcs-középrigóci, a barcs-belcsapusztai és a kőkúti épület

⁵⁰ SMT Műv. Osztály 201-48/1954.

⁵¹ VINCÉNÉ 1954: 3.

⁵² Móricz-gyűjtemény. Kimutatás kastélyokról, 1959.

esetében írnak kihasználatlanságról, de hasznosítási tervként az elsónél szülő- és gyermekotthon, a másodiknál kultúrház, bölcsődét és óvodát, a harmadiknál gyermekkórházat, a negyediknél bölcsődét és napközi otthont, az utolsónál pedig szociális otthont jelöltek meg. A legtöbb épület felhasználásának jellegét nem tervezték megváltoztatni.

Öt esztendővel később, 1964-ben felsőbb utasításra ismét felmérés készült a kastélyokról és kastély jellegű épületekről.⁵³ A táblázatos kimutatás 137 épületet sorol fel,⁵⁴ s megadja azok címét, hasznosítási módját és az üzemeltető szervezet nevét. A felmérés apropóját az adta, hogy a harmadik ötéves tervbe (1966–1970) belefoglalják, mely kastélyok és kastély jellegű épületek funkcióját kell megváltoztatni, esetlegesen mely építményeket javasolják lebontani. Az előterjesztés 23 épület tervezett sorsáról számol be részletesen, amelyek közül a patosfai, a vízvár-zsifapusztai, a balatonlelle (Álgya-Papp-kúria), a kaposmérői és a szentgáloskéri (Svastics-Kladnigg-kastély) kastélyokat, illetve kúriákat javasolta lebontásra romos állapotuk miatt. Öt épületet művelődési (Balatonboglár, Somogyfajsz, Háromfa, Tab, a kaposvári Rómavilla), hatot egészségügyi (Csokonyavisonta, Iharos, Somogytúr-Berencsepuszt, Patalom, Kadarkút-Vótapuszta, Böhönye), négyet idegenforgalmi (Balatonszentgyörgy-Battyánpuszta, Szőlőskislak, Kaposújlak-Szarkavár, Nagyatád) célra jelöltek ki, további egy-egy kastélyt pedig a Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) táborozási helyszínének (Nagyatád-Barapuszta), a Szakszervezetek Országos Tanácsa (SZOT) üdülőjének (Kiskorpád), illetve lakásnak (Büssü) kívántak felhasználni. A balatonlelle Álgya-Papp-kúriáról például így írtak: „1820-ban épült klasszicista műemlék, mely a műemlékjegyzékben szerepel. A járási vb. vezetők véleménye szerint mint műemléki épület kultúrház céljára nem megfelelő, átalakítani pedig úgy nem lehet, hogy a műemléki jellege is megmaradjon. Állapota nagyon rossz, ezért — terveik szerint — a lebontását javasolták, mivel a tetőszerkezete, nyílászárói, padozata teljesen rossz. Helyére kőfa-ból⁵⁵ új kultúrházat építenének.”⁵⁶ Az épület a felsorolásban szereplő többivel együtt elkerülte a lebontást, ellenben a tervezett funkciókat sem sikerült a legtöbb említett kastélynak és kúriának biztosítani.

A kimutatásban szereplő 137 kastély és kúria közül 61-et a községi, megyei vagy fővárosi tanács egyedül vagy más szervvel (főként a helyi tsz-szel) közösen kezelt és használt, 25 állami gazdasági, 24 minisztériumi (16 a Művelődésügyi, 7 az Egészségügyi, egy pedig a Földművelésügyi Minisztérium), 18 termelőszövetkezeti használatban volt (néhány esetben közösen a községi tanáccsal). További hetet valamely erdőgazdasági, erdőigazgatósági szerv használt, két épület esetében nem adták meg a kezelőt, a fennmaradó hat pedig egyéb szerv, közület (SZOT, idegenforgalmi hivatal, Magyar Szocialista Munkáspárt, malomipari vállalat, földműves-szövetkezet, kórház) használatában állt.

A kastély- és kúriaépületek hasznosításuk alapján három csoportba sorolhatók: kedvező, elfogadható és kedvezőtlen felhasználású épületekről beszélhetünk.⁵⁷ A kedvezőtlen jelzőt az üresen, gazdátlanul álló, illetve az olyan vegyes rendeltetésű épületek kapták, amelyekben „részben korszerűtlen, zsúfolt lakások, magtárak, raktárak vannak”. Ezen objektumokat

⁵³ SMT VB jkv. és előterj. 1964. július 28-i ülés előterjesztései.

⁵⁴ A forrás a felmért épületek számát 138-ban adja meg, ám a táblázat jellegű kimutatás egy elírásának köszönhető ez a szám.

⁵⁵ Kőfa: községfejlesztési alap.

⁵⁶ SMT VB jkv. és előterj. 1964. július 28-i ülés előterjesztései.

⁵⁷ L. SZABÓ 1978: 99–100.

a használók — anyagi okok vagy érdektelenség miatt — nem voltak képesek, illetve nem akarták karbantartani, felújítani. Elfogadható felhasználásának nevezhetők azon kastélyok és kúriák, amelyekben hivatalok, iskolák, egyéb intézmények nyertek elhelyezést. A kedvező használati módok között egészségügyi, népművelési, üdülési, idegenforgalmi, muzeális célokat sorolhatunk fel. Az 1976-os megyei műemlékjegyzék az akkor összeírt 31 védett kastély és kúria közül mindösszesen tíz épület esetében nevezi a hasznosítást megfelelőnek.⁵⁸ L. Szabó Tünde 1978-as írásában a hasznosításuk alapján a védett kastélyok és kúriák 15%-át sorolja a kedvezőtlen (például a babócsai Somssich-kastély, a kőröshegyi Somssich-kastély), 49%-át az elfogadható (többek között a balatonboglári Bárány-kúria, a balatonszemesi Hunyady-kastély a berzencei Festetics-kastély), 36%-át pedig a kedvező (példának okáért az ádándi Csapody-kastély, a balatonkeresztúri Festetics-kastély, a zalai Zichy-kúria, a marcali Széchenyi-kastély) kategóriába — s hangsúlyozza, hogy ezek a számok csak a védett épületek állapotát tükrözik. A védelem alatt nem álló kastélyok és kúriák esetében a megoszlás 60, 30 és 10%.⁵⁹

A tíz esztendővel későbbi, a kastélyhasznosítási program megvalósulásáról készített beszámoló az 56 védett (műemléki, illetve műemléki jellegű) kastély- és kúriaépület közül hét hasznosítását sorolja a kedvezőtlen, 25-ét az elfogadható, 19-ét a kedvező kategóriába, öt esetében pedig a tervezett hasznosítást kedvezőnek ítéli meg.⁶⁰ Ha a fentebbi bekezdésben megnevezett épületeket vizsgáljuk meg, azt tapasztaljuk, hogy az orvosi rendelőnek és lakásoknak helyet biztosító babócsai Somssich-kastély az elfogadható kategóriába került, a kőröshegyi Széchenyi-kastély szállodává történő átalakítása folyamatban volt (azonban nem készült el), a balatonboglári Bárány-kúria a Boglárlellei Állami Gazdaság vendégházaként funkcionált kedvező hasznosításban, az ádándi Csapody- és a marcali Széchenyi-kastély az elfogadható csoportba csúszott vissza.

Az 1988-as megyei tanácsi előterjesztésben a védett kastélyok és kúriák állapotát is megadták. Jó állapotúnak 51, közepesnek 20, rossznak 11 épületet tekintettek, a csombárdi Pongrácz-kúria, a fonó-gázlópusztai Festetics-kastély, a hencsei Márffy-kúria esetében a „félkészben áll”, a segesdi Széchenyi-kastély esetében pedig „felújítás alatt” megjegyzés szerepel.

Szintén 1988-ban a Somogy Megyei Tanács úgy határozott, hogy a Kaposvári Tervező és Vállalkozó Kiszövetkezettel felmérést készített a műemlékjegyzékben nem szereplő, nem védett somogyi kastélyokról és kúriákról. A munka elvégzéséhez 86 tételből álló listát állítottak össze ezen épületekről. Így tehát — a műemléki védettség alatt álló épületekkel együtt — Somogyban 1988-ban összesen 142 kastélyt és kúriát tartottak számon.

S hogy kitekintsünk a számadatok terén a közelmúltra is: Fábíán Éva megyei főépítész a 2016. május 27-i közgyűlésre összeállított beszámolója⁶¹ a megye 57 műemléki védelem alatt álló kastélya és kúriája közül 12 épületet ír le pusztulóként, egyet romként (barcs-belcsapusztai Kremsier-kastély), öt pedig felújítás, fejlesztés alatt állt. A védett somogyi kastélyállomány 55%-a ekkor jó állapotú volt.

Visszatérve az 1988-as előterjesztésre, a kastélyok és kúriák kezelőiről is képet kaphatunk. Számos épület állott ekkor a helyi tanácsok vagy gazdálkodó szervezetek (tévesz, állami gazda-

⁵⁸ L. SZABÓ — HORVÁTH 1976: 8.

⁵⁹ L. SZABÓ 1978: 99–101.

⁶⁰ SMT VB jkv. és előterj. 1988. július 5-i ülés előterjesztései.

⁶¹ Főépítési beszámoló, 2016.

7. kép. A barcs-belcsapusztai Kremsier-kastély. (Kiss Norbert Péter felvétele, 2017)

ság) kezelésében. Általánosságban elmondható, hogy a legmostohább sors ezen épületeknek jutott, hiszen egyik említett kezelő szerv sem tudta megfelelő módon kihasználni, karbantartani őket. Ahogy az előterjesztésben áll, a tanácsok lehetőségeit „nagyban korlátozza a pénzeszközök, a hasznosításra vállalkozók és a kivitelezők hiánya. Így a legjobb esetben a tanácsok csak a hatósági kötelezéseket tudták kiadni a legszükségesebb állagvédelmi munkákra. Ezek végrehajtása azonban általában akadozott. Több tanács szorgalmazta a megfelelő funkció és kezelő kiválasztását, de ez csak ritkán járt eredménnyel.”⁶² A másik kezelői kör, a termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok hasonló cipőben jártak, „anyagi lehetőségeik általában szűkösek, nem szívesen vállalkoznak bizonytalan sorsú kastélyok felújítására. Előfordult, hogy mindent elkövettek annak érdekében, hogy megszabaduljanak kezelésükben lévő kastélyuktól.”⁶³

Pozitív példa is akad azonban: elkezdtek idegenforgalmi célokra átalakítani és használni az általuk kezelt kastélyokat és kúriákat, így például a Szentbalázi Surján Völgye Mgtsz. kastélyszállót nyitott a gálosfai Festetics-kúriában, a Balatonboglári Állami Gazdaság pedig vendégházat rendezett be a balatonboglári Gaál- (korábban Bárány-)kúriában. Ellenpéldaként felhozható többek között a mikei Somssich-, a kercseligeti Maár-, a barcs-somogytarnócai Széchenyi- vagy a barcs-belcsapusztai Kremsier-kastély, amelyeket nem tudtak kihasználni a tanácsok vagy a gazdálkodó szervek, sorsuk a fokozatos pusztulás, az utolsónak ma már csak a falai állanak.

⁶² SMT VB jkv. és előterj. 1988. július 5-i ülés előterjesztései.

⁶³ SMT VB jkv. és előterj. 1988. július 5-i ülés előterjesztései.

8. kép. Az iharosi Inkey-kastély. (Forrás: MNL SVL XV. 34)

Érdekes és fontos, az egész országra kiterjedő momentuma a kastélytörténetnek az 1980-as évek elején induló úgynevezett kastélyprogram, amely a veszélyeztetett, üres, kedvezőtlen funkciójú épületek megmentését tűzte ki céljául. „A Kormány Gazdasági Bizottsága az Országos Műemléki Felügyelőség előterjesztésére 1981. szeptember 12-én határozatot hozott a kastélyállomány helyzetének javítására, a veszélyeztetett kastélyok megmentésére. 1982–86 között 140 épület részesült e program keretében összesen 240 millió Ft anyagi támogatásban. 1987 végéig 30 épület helyreállítása fejeződött be országosan” — áll az előterjesztésben.⁶⁴ Somogy megyére vonatkoztatva, 1982–1987 között 11 kastély felújítására, megmentésére biztosítottak a keretből 15 millió forintnyi támogatást, amelyből helyreállították a csombárdi Pongrácz-, a hencsei Márffy- és a bolhási Tallián-kúriát, valamint a kisasszondi Sárközy-, a fonó-gázlópusztai Festetics-és a gálosfai Festetics-kastélyt. A fent jelzett időszakban újabb 24 somogyi kastélyt és kúriát vontak védelem alá. 1985-ben kastélypályázatot írt ki a Somogy Megyei Tanács négy kedvezőtlen hasznosítású kastély (az edde-alsóbogátpusztai, az edde-felsőbogátpusztai, a kőröshegyi és a gyugyi kastély) megmentésére. A pályázatok elbírálása után a két bogáti, valamint a kőröshegyi kastélyok kiviteli terve el is készült, azonban a felújítás, helyreállítás nem indult meg.

Szót kell ejteni végül azokról a kastélyokról és kúriákról is, amelyek ma már nem állanak. Ezek száma egyelőre megbecsülhetetlen, a kutatás előrehaladtával egyre többről kerül elő adat. A legkiemelkedőbb példa az iharosi Inkey-kastély esete, amellyel a kezelő és fenntartó szervek mondhatni „pingpongoztak”: az állami gazdaság magtárának adott helyet, később szociális otthonná tervezték átalakítani, aztán a helyi tanács kapta meg, amely lakásokat, óvodát, raktárakat alakított ki benne, majd visszakerült a földművelésügyi tárcához, amely mezőgazdasági szakiskolát tervezett az épületben, 1967-től varrodát működtettek benne. Végül 1977-ben lebontották — vagy ahogy a *Somogyi Néplap* cikkében szerepel: „felrobbantották”.⁶⁵ „A község

⁶⁴ MNL SVL SMT VB. jkv. és előterj. 1988. július 5-i ülés előterjesztései.

⁶⁵ SN, 1977. április 22.

vezetői már évtizedek óta mindent megpróbáltak, hogy a több mint harminc helyiségből álló szép épületet megmentse az enyészettől, azonban egyetlen szervezet sem akadt, amely anyagi segítséggel is hozzájárult volna az értékes műemlék megóvásához. Ezért a mennyezet több helyen is beomlott, a földem, valamint a fából készült nyílászáró szerkezetek, a padló teljes egészében az úgynevezett könnyezőgomba martalékává váltak. Az Inkey-kastélyt ezért — a fertőzés további terjedésének megakadályozása céljából — meg kellett semmisíteni” — olvashatjuk az említett írásban.

Több hasonló sorsú épületről is tudunk: a somodori kastély bontási anyagából óvodát és sertéshizlaldát építettek;⁶⁶ a büssüi Gyulai Gaál-kastélyt, bár megmenthető lett volna, állítólag orosz tankok segítségével semmisítették meg, s a helyi szájhagyomány szerint kövei mai napig megtalálhatóak az akkori párt- és tanácsi vezetők házáinak, nyaralóinak épületeiben;⁶⁷ a somogyvámosi kastélyt a felújítás helyett lebontatták és anyagából iskola épült.⁶⁸ Ma már nem látható továbbá többek között a somogyárd-sörnyepusztai, a bakházai, a hács-béndekpusztai, a vése-martonpusztai kastély sem, s még folytathatnánk a sort.

Tanulságok

A fentebbiekben ékes példáit láttuk azoknak a nehézségeknek, amelyekkel a kastélytörténet kutatója találkozhat, s amelyek közül az egyik legalapvetőbb — a kútfők hiányos és töredékes volta mellett — a forrásokban szereplő épületek beazonosítása. A bemutatott jelentések, kimutatások sok esetben olyan épületeket neveznek kastélynak, amelyek a legkevésbé sem azok, máskor viszont valódi kastélyok és kúriák hiányoznak a felsorolásokból. Emellett a kutatás külön területét jelentenek azon épületek, amelyekről egyes források hírt adnak — azonban már nem léteznek.

Megállapítható, hogy az összes még álló és valaha létezett somogyi kastélyról és kúriáról nincs teljes lista, csak más-más szempontok szerint összeállított táblázatokat és kimutatásokat találtunk eddig a különböző levéltári irategyüttesekben. Egy mindenre kiterjedő Somogy megyei kastélykataszter összeállításához, valamint az egyes épületek második világháború utáni sorsának feltárásához és bemutatásához még csak a kezdeti lépéseket tettük meg, s ennek eddigi eredményeiről igyekezett jelen írás beszámolni.

⁶⁶ SN, 1958. szeptember 11.

⁶⁷ A megyei napilapban többször jelent meg cikk az épületről, például: STRUBL 1967: 6; BALASSA 1992: 5; BEKES 1994: 3.

⁶⁸ SMT Műv. O. 201-66/1953.

“Habent sua fata...”

*Stories and Sources of the Castles of Somogy County
from the Eighteenth to the Twentieth Century*

The author gives a taste of the results of his research into the history of the castles and mansions in Somogy county. He introduces the sources (documents in the archives, newspapers, books) he used during his research, and makes frequent reference to them.

The author writes about building and estate inventories which remain in the possession of the families that owned them, as well as personal documents, maps, military surveys and cadastral maps. He notes that the original plans of the castles and mansions of Somogy county have generally been lost, but that we can find some planning documents from the second half of the twentieth century.

The author writes in particular about sources from the period of the Hungarian Soviet Republic (1919), because at that time the authorities enacted a policy of land redistribution from large estates, including castles and mansions.

During the Second World War, military hospitals were established in these buildings, or they used them to quarter soldiers or refugees. We can find some documents about this in the archives.

The 1945 law on the abolition of the estates was a determining moment in the history castles and mansions in Hungary, because it entailed the confiscation of these buildings. Thereafter, the castles and mansions were used by various organizations (soviets, ministries, economic organizations), and we can find sources referencing the buildings in the papers of these organizations and in the newspapers.

Between the late 1940s and the 1980s, several lists of the castles and mansions of Somogy county were made, for a variety of purposes (education, hygiene, protection of monuments) which are remarkably informative, and so the author analyses them also.

Felhasznált irodalom

FORRÁSOK

Consc. variae, Ö.221.

Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Varmegyei Levéltára (a továbbiakban: MNL SVL) IV. 1. h. Somogy Varmegye Nemesi Közgyűlése és Albizottsága iratai. Összeírások (Conscriptiones), Conscriptioes variae. Ö.221. Gróf Festetics javainak összeírása, 1822.

Főispáni általános

MNL SVL IV. 401. b. Somogy vármegye főispánjának általános iratai. 1919. évi iktatókönyv; 27-2287/1919. és 72-3337/1919. iktatószámú iratok.

Csurgói fszb.

MNL SVL IV. 414. Csurgói járás főszolgabírája (főjegyzője) iratai. 2029/1919., 2254/1944. és 3098/1948. iktatószámú iratok.

Igali fszb.

MNL SVL MNL SVL IV. 415. b. Igali járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) közigazgatási iratai. 2050/1919., 1779/1946. és 2679/1948. iktatószámú iratok.

Kvári fszb.

MNL SVL IV. 416. b. Kaposvári járás főszolgabírája (főjegyzője) közigazgatási iratai. 2423/1919., 1953/1946. és 3361/1948. iktatószámú iratok.

Natádi fszb.

MNL SVL IV. 420. a. Nagyatádi járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) közigazgatási iratai. 1708/1946. iktatószámú irat.

Tanfelügyelőség

MNL SVL VI. 501. b. Somogy vármegye tankerületi főigazgatójának iktatott általános iratai. 2720/1949. iktatószámú irat.

Festetics család iratai

MNL SVL XIII. 10. Festetics család toponári levéltára. A Festetics Lajosné halála után a toponári kastélyban lévő ingóságok összeírása és felosztása, 1818.

Kacskovics-Bánó család iratai

MNL SVL XIII. 17. Kacskovics-Bánó család iratai. Leltár az 1824-ben elhunyt özv. Svasatics Antalné szül. Tallián Magdolna után maradt javokról, 1824 után.

Móricz-gyűjtemény. Kimutatás kastélyokról, 1959.

MNL SVL XV. 29. Móricz Béla községtörténeti gyűjteménye. Kimutatás Somogy megye kastélyairól, 1959. november 17.

Fotógyűjtemény

MNL SML XV. 34. Fotógyűjtemény.

Képeslapgyűjtemény

MNL SML XV. 35. Képeslapok és levelezőlapok gyűjteménye.

Andrássy-gyűjtemény

MNL SVL XV. 44. Dr. Andrássy Antal főlevéltáros gyűjteménye. A Lengyeltóti járás főszolgabírájának 1919. szeptember 26-i jelentése a Magyarországi Tanácsköztársaság alatti eseményekről.

SMT Műv. O.

MNL SVL XXIII. 13. Somogy Megyei Tanács VB Művelődésügyi Osztály iratai. 1021-5/1951., 1223-13/M/1951., 201-46/1953. sz. irat, 201-66/1953. és 201-48/1954. iktatószámú iratok.

SMT VB jkv. és előterj.

MNL SVL XXIII. 2. a. Somogy Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei és előterjesztései. Az 1964. július 28-i és az 1988. július 5-i ülések előterjesztései.

SZAKIRODALOM

BALASSA Tamás

1992 „Ez a Büssü olyan szép volt...” *Somogyi Hírlap*, november 18. 5.

BEKES József

1994 Szülőszoza az árokparton. *Somogyi Hírlap*, május 7. 3.

BARDOLY István

2015 A „falak is szenvednek”. Épület(sorsok) és kutató(sorsok) 1945–1963. *Művészettörténeti Értesítő*, 64. évf. 1. szám 69–73

DOBAI András

1983 *Somogy megye az első katonai felvétel idejében (1782–1785)*. Kaposvár: Somogy Megyei Levéltár.

Főépítési beszámoló

2016 Fábíán Éva megyei főépítész beszámolója a 2016. május 27-i közgyűlésre. Fábíán Éva megyei főépítész előterjesztése. <http://www.som-onkorm.hu/static/files/jegyzőkönyvek/20160527.pdf>

GÁBORHELYI Sándor

1951 „Szép jövedelem a szorgalmas munka gyümölcse”. *Somogyi Néplap*, október 10. 2.

KAPOSI Zoltán

1997 Földesúri épületek Somogyban a 18–19. században. In ÓDOR Imre et alii (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek. Rendi társadalom — polgári társadalom 9*. Debrecen: Hajnal István Kör — KLTE Történelmi Intézet Segédtudományi Tanácsék, 261–272.

2000 Földesúri épületek Somogyban a 18–19. században. In FISCHER Ferenc et al. (szerk.): *Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára*. Pécs: University Press, 321–343.

KELEMEN Elemér

1970 *Somogy megye művelődésügye a Tanácsköztársaság idején*. Kaposvár: Somogy Megyei Levéltár.

L. SZABÓ Tünde — HORVÁTH Ferenc

1976 *Somogy műemlékjegyzéke / Természetvédelmi területek a széptájú Somogyban*. Kaposvár: Somogy Megyei Levéltár.

L. SZABÓ Tünde

1978 A kastélyok hasznosítása Somogyban. *Somogy*. 8. évf. 2. szám. 97–103.

SN

1958 [szerző nélkül]: Építkezés Somodorban — önerőből. *Somogyi Néplap*, szeptember 11. 1.

1977 [szerző nélkül]: Egy kastély pusztulása. *Somogyi Néplap*, április 22. 8.

STRUBL Márta

1967 Intő példa. *Somogyi Néplap*, március 1. 6.

T. MÉREY Klára

2012 *A gróf Hunyady család Somogy megyei birtokainak leltára (1822)*. Kaposvár: Somogy Megyei Levéltár.

TÓTH Péter

1988 Somogy vármegye leírása 1812-ből. In KANYAR József (szerk.): *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 19*. Kaposvár: Somogy Megyei Levéltár, 41–93.

Vincéné

1954 Balatonkeresztúron hallottuk... *Somogyi Néplap*, július 31. 3.